

Муратбекова Ж. М.
 КГУ им. И.Арабаева
 Бишкек, Кыргызстан
Zh. M. Muratbekova
 I. Arabaev KSU
 Bishkek, Kyrgyzstan

КЫРГЫЗ ЖАНА БАШКЫРТ ТИЛДЕРИНИН ТАРЫХЫЙ БАЙЛАНЫШЫ ЖАНА АЛАРДЫН КЛАССИФИКАЦИЯЛАНЫШЫ

ИСТОРИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ КЫРГЫЗСКОГО И БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОВ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

CLASSIFICATION AND THE CONSTRUCTION OF COMMUNICATION BETWEEN THE KYRGYZ AND BASHKIR LANGUAGES

Аннотация: Бул макалада кыргыз жана башкырт тилдеринин түрк тилдеринин ичинен алган орду, алардын классификацияланышынын негиздери каралды. Ошондой эле жалпы түрк тилдерине тиешелүү сөздөрдүн кыргыз жана башкырт тилдеринде айтылыш өзгөчөлүктөрү мисалга келтирилди.

Негизги сөздөр: түрк тилдери; башкырт тили; кыргыз тили; фонетика; грамматика тектештик; классификация; тил илими; салыштырма-тарыхый тил илими.

Аннотация: В данной статье рассматриваются место кыргызского и башкирского языков среди тюркских языков и излагаются основы их классификации. Также исследуются особенности произношения общетюркских слов в кыргызском и башкирском языках.

Ключевые слова: тюркские языки; башкирский язык; кыргызский язык; фонетика; грамматика; сопоставление; языкознание; историко-сравнительное языкознание.

Annotation: This article examines the role and classification of Kyrgyz and Bashkir languages in Turkic languages. Also, examples of words and their features are given in Kyrgyz and Bashkir languages, which correspond to common Turkic languages.

Key words: Turkic languages; Bashkir language; Kyrgyz language; phonetics; grammar; juxtaposition; linguistics; historical and comparative linguistics.

Байыркы замандардан баштап эле адамдар тилдин кантип пайда болгондугун илүүгө аракетенишкен. Алар бул жөнүндө ар кыл пикирлерди айтып келишкен. Тил – бир нече доордун жемиши. Мына ушул доорлор ичинде ал акырындык менен өзгөрүүлөргө учурап, улам өз сапатын жакшыртып отурат.

Тил илиминин пайда болушунан тартып атап айтканда, салыштырма тил илими пайда болгондон тартып, тилди элдин тарыхы менен байланыштуу кароо экендиги айтылып келе жатат. Тилди элдин тарыхы менен байланыштуу кароо тил илиминдеги негизги маселелерден болуп эсептелет. Тилдердин өз ара тектештиги жетектеш эмес экендиги салыштырма тил илиминде салыштырып изилдөө аркылуу белгилүү болот. Тилдердин өз ара тектештигин аныктоодо бул маселе айрыкча мааниге ээ болот. Түрк тилдери- чыгышы жана типологиялык белгилери жагынан өз ара жакын тектештилдер. Түрк тилдеринин өз ара тектеш экендиктери грамматикалык, фонетикалык түзүлүштөрүнөн жана сөздүн составынан, башкача айтканда, классификациясынан айкын көрүнөт.

Классификациянын ар кандай негиздерине ылайык түрк тилдери түрдүүчө классификацияланышы мүмкүн. Биринчиден, аларды географиялык же аймактык негизде классификациялоого болот. Мындай классификацияда ар бир аймактагы жанаша жайгашкан тилдер жөн гана саналып өтөт, мисалы, Кавказдагы түрк тилдери же Түштүк Сибирдеги түрк тилдери. Бир катар учурларда классификациянын бул принциби лингвистиканын өңүтүнөн караганда да алгылыктуу болушу мүмкүн, анткени дайыма болбосо да, көп учурларда белгилүү бир тилдик топтун жанаша жайгашкан мүчөлөрү анын оолак жайгашкан

мүчөлөрүнө караганда бири-бири менен тыгызыраак байланышта болот. Экинчиден, түрк тилдерин тарыхый негизде, айталы, эски түрк тилдери, орто түрк тилдери жана азыркы түрк тилдери деп классификациялоого болот. Акырында, классификация тилдеги өзгөрүүлөргө негизделиши мүмкүн, бул болсо бизди түздөн түз түрк тилдериндеги пайда болгон айырмачылыктарга алып келип такайт. Түрк тилдериндеги бир нече группалардын карым-катышын тактоодо классификациянын ушул негизи абдан ылайыктуу. Бул генеалогиялык классификация түрк уруулары менен элдеринин тарыхы, айрыкча алардын миграциясы менен бүтүндөй Евразияга таралышы боюнча маалыматтар, далилдер менен бекемделет. Түрк тилдерин изилдөөдө окумуштуулардын салымы чоң. Алар Н. А. Баскаков, М. Кашгари, С. Е. Малов, В. Радлов, А. Н. Самойлович ж.б. Окумуштуулардын түрк тилдерине берген түрдүү классификацияларына кайрылмайынча биз сөз кыла турган кыргыз жана башкырт тилдеринин түрк тилдер системасындагы ордун так аныктай албайбыз. Бул тилдердин тектеш тил экендигин В. Радловдун бөлүштүрүүсүндө көрө алабыз. В. Радлов лингвистикалык өзгөчөлүктөрү менен географиялык абалын эске алып, төмөндөгүдөй бөлүштүргөн.

Чыгыш тобу (алтай, энисай, чулым, карагас, хакас, шор тува);

Батыш тобу (батыш сибирь татарлары, кыргыз, казак, башкырт, татар, каракалпак, Волга боюндагы татарлардын тилдери);

Орто Азия тобу (уйгур, өзбек тилдери);

Түштүк тобу (түркмөн, азербайжан, осмон түрктөрдүн тилдери, крым-татарлар говорлору). Мындай бөлүштүрүүдө кыргыз тили менен башкырт тили төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон түрк тилдеринин батыш тобуна киргизилген [1].

1) сөз башында каткалан **к**, **т**, кээде **п** тыбыштарынын колдонулушу (түштүк топтогу «гүн» ордуна күн).

2) сөз башында жумшак **б** тыбышынын колдонулушу («паш эмес» «баш»),

3) айрым учурда сөз башында жумшак «д» тыбышынын колдонулушу,

4) сөз аягында жумшак үнсүздөрдүн колдонулушу,

5) сөз аягында **к** жана **п** тыбыштарынын үндүү менен башталган мүчөлөрдүн алдында жумшарышы. (китеп+и= китеби, өтүк+ү=өтүгү),

6) сөз аягындагы «т» тыбышынын үндүү менен башталган мүчөнүн алдында каткаландыгынын сакталышы (Чыгыш тобунда «т» жумшарып «д» га өтөт),

7) «л» жана «ль» тыбыштарын ажырата билиши,

8) бардык позицияларда «с», «з», «ш» тыбыштарын ажырата билиши,

9) бул топтогу тилдерде ш//с, ч//ш, ч//ц тыбыштарынын барабарлыгы (мис: кырг., тат. таш, каз. тас, кырг., тат. ач, каз. аш, кырг., казандык тат. чай, касым. тат. цай),

10) бул топтогу тилдердин үндүүлөрүнүн өз ара э / и, ө / ү, о / у болуп барабар келиши.

Ал эми С.Е. Малов (1952) түрк тилдеринин тарыхый өнүгүшүнүн спиралдык схемасына салып, уян «л», «н», «р» тыбыштарынын жана үндүүлөрдөн кийин «д» нын ордуна «т» нын колдонулушун, байыркы жана жаны созулма үндүүлөрүнүн колдонулушун эске алып **эң байыркы түрк тилдери** (булгар тили, уйгур, чуваш тили, якут тили); **байыркы түрк тилдери** огуз тили, уйгур, хакас тили, тува тили, шор тили); **жаңы түрк тилдери** (азербайжан тили, гагаус тили, куманды тили, кыпчак тили, печенек тили, полонец тили, салар тили, осмон түрк тили, түркмөн тили, уйгур тили, өзбек тили, чагатай тили, чулым тили; эң жаңы түрк тилдери (башкырт тили, казак тили, каракалпак тили, кыргыз тили, кумык тили, ногой тили, татар (казандык, түштүк-сибирдик ж.б.) тили, ойрот (алтай) тили, чуваш тили, якут тили) деп төрт топко бөлүштүргөн. Мындай бөлүштүрүүгө караганда кыргыз тили менен башкырт тили өнүгүүнүн аяккы баскычында турган эң жаңы түрк тилдер тобуна кошулуп калат. Илимпоздор тилдердеги сөздөрдү, грамматикалык формаларды өз ара салыштыруу аркылуу тектеш тилдердин тарыхый жактан өзгөрүүлөрүн, болгондо да ар бир башкача өнүгүүлөрүн белгилешкен [2].

Салыштырма-тарыхый тил илиминде фонетикалык законго зор маани берилип келген, кээде аны дегеле ашкере баалашкан. Салыштырма-тарыхый тил илиминин өкүлдөрүнүн көз

караштары боюнча, тил илиминин өзүнчө илимге айланышынын өзү фонетикалык закондун колдонулушу менен байланыштуу. Фонетикалык закон боюнча, тектеш тилдерде тыбыштырдын да дал келиши орун алат. Бул закондун негизинде тектеш тилдердеги айрым жеке-жеке тилдерде өзүнчө тыбыштык бөтөнчөлүктөрдүн болушу мүмкүн. Мисалы, көпчүлүк түрк тилдеринде сөз башында колдонулуучу с тыбышы фонетикалык закон боюнча башкырт тилиндеги h тыбышына дал келет: кыргызча суу, башкыртча һыу. Бул сыяктуу факторлор тектеш тилдерде уңгу сөздөрдүн жалпы окшоштуктарын, бирок ар бир конкреттүү тилде ошол эле сөздүн ар башка фонетикалык вариант менен колдонулуштарын далилдейт. Ошентип, салыштырма тил илиминин өкүлдөрүнүн илимий көз караштары боюнча, тектеш тилдердин бардыгы фонетикалык законго баш ийет. Тектеш тилдерди салыштыртууда айрыкча фонетика, морфология маселелерине көңүл буруу керек.

Салыштырма-тарыхый тил илиминин илимий корутундулары боюнча, жакын тектеш тилдерде көпчүлүк сөздөрдүн уңгусу бир, ошондой эле грамматикалык формалары окшош болот. Окшош уңгуларга тууган-туушкандыкты көрсөтүүчү терминдер (ата, эне, ини, карындаш, ж.б.) сан атоочтор, ат атоочтор жана кээ бир зат атоочтор, этиш сөздөр кирет. Ошентип тыбыштык закондун негизинде окумуштуулар тилдердин, айрыкча тектеш тилдердин «ички сырын» тарыхын чечмелөөгө аракеттенишкен [3]. Тектеш тилдерди өз ара кылдаттык менен салыштыруу үчүн, фонетикалык закондун материалынан туура пайдалана билүү керек. Төмөндөгүдөй мисалдарга көңүл буруп көрөлү. Сөздөрдүн лексика-семантикалык мааниси бирдей, фонетикалык жагынан ар башка вариантта:

Кулак (ухо)

Кулак – алтайча, кыргызча, ногойчо, казакча, тувача, каракалпакча, түркчө, кумыкча.

Колак – башкыртча, татарча.

Гулак – түркмөнчө, азербайжанча.

Кулок – өзбекче.

Хулах – хакасча

Кулгаах – (кулках-якутча

Халха – чувашча.

Тиш (зуб)

Тиш – кыргызча, кумыкча, өзбекче, уйгурча.

Тіс – казакча, каракалпакча, ногойчо, хакасча

Теш – татарча, башкыртча.

Диш – азербайжанча, түркмөнчө, тувача

Тиис – якутча

Шал (шыл) – чувашча.

Көз (глаз)

Көз – кыргызча, казакча, ногойчо, каракалпакча

Гөз – азербайжанча, түркмөнчө

Көс – алтайча

Куз – башкыртча, татарча.

Тил (язык)

Дил – азербайжанча, түркчө, түркмөнчө

Тил – алтайча, каракалпакча, кыргызча, ногойчо, өзбекче, уйгурча.

Тел – башкыртча, татарча

Тіл – казакча, хакасча

Тиль – кумыкча

Дыл – тувача

Тыл – якутча

Өгүз (бык)

Өкүс – азербайжанча, түркмөнчө

Чар – алтайча

Угез – башкыртча
Огіз–казакча
Огиз – каракалпакча
Огуз – кыргызча
Огьюз – кумыкча
Огъиз – ногойчо
Угез – татарча.

Сөөк (кость)

Сумук – азербайжанча
Сөөк – алтайча, кыргызча, тувача, хакасча, шор.
Нойек–башкыртча
Суйөк – казакча, каракалпакча
Сюек – кумыкча
Сеяк – татарча
Сөнк – түркмөнчө
Суяк – өзбекче
Сонек – уйгурча

Өпкө (легкие)

Өпкө – кыргызча, алтайча
Өпке – каракалпакча, казакча, ногойчо, хакасча
Өпкэ – уйгурча

Мисалы, түрк тилдерин өз ара салыштыруу үчүн бул тилдердин ар бирине таандык болгон фонетикалык бөтөнчөлүктөрдү туура тааный билүү керек. Бул жагынан алганда фонетиканын жардамысыз тектеш тилдерди өз ара салыштыруу мумкун эмес. Салыштырматарыхый тил илиминин өзү чындыгында фонетика маселесинин кеңири иштелишинин негизинде өнүктү [4]. Маселе түрк тилдериндеги фактыларды курулай салыштырууда эмес, маселе түрк тилдеринин өз ара чыныгы илимий принципте тарыхый жагынан салыштырууда. Түрк тилдерин канчалык тарыхтын тереңинен алып иликтесе, ошончолук бул тилдердин арасындагы окшоштуктар же жакындыктар көп кездеше бериши мүмкүн.

Адабияттар:

1. Менгес К. Г. Түрк элдери жана алардын тилдери/ которгон Т. Абдиев. Бишкек, 2000.
2. Сартбаев К. К. Тил илими. Ф., 1975.
3. Сартбаев К.К. Түркологияга киришүү. Ф., 1987.
4. Токтоналиев К., Жумалиев Ж. Байыркы кыргыз тили. Бишкек, 2017.

Рецензент: . филол. ул. канд., проф. м.а. Раимбекова М.